

Examining Primary and Secondary Exceptions to the Decree on Nationalization of Natural Resource Lands

Mohammad-Hasan Emamverdi¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Law, Imam Reza International University, Mashhad, Iran. Email: emamverdy@imamreza.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 14
February 2025
Accepted: 19 July
2025
Available online
29 July 2025

Keywords:
National Lands,
Natural
Resources,
Exceptions,
Ownership
Perimeter,
Easement
Perimeter.

ABSTRACT

Natural resource lands, defined as lands with natural vegetation that have remained in their natural state, were nationalized and classified as public property through the Law on Nationalization of Forests on January 17, 1963 (27 Dey 1341). Lands that had been revived prior to the enactment of this law were exempted from this nationalization decree and termed "exceptions." However, disagreement persists regarding the accepted date of revival for natural resource lands, with some authorities, relying on the Guardian Council's theory and advisory opinions, considering the date announced by the government on March 7, 1987 (16 Esfand 1365) as the criterion. Furthermore, secondary exceptions - those exempted from the nationalization decree without direct revival but by virtue of their connection to revived exceptions - are often overlooked in judicial practice and official expert opinions. Jurisprudential and legal studies on these two issues have led to the following findings: the accepted revival date for principal exceptions (including rural houses and facilities, agricultural lands, and orchards) is March 7, 1987 (16 Esfand 1365); and secondary exceptions also possess jurisprudential and legal foundation and should be considered alongside principal exceptions. Secondary exceptions fall into two categories: intermediate lands and peripheral lands (protective perimeter). This means that the revival of one portion of a land parcel necessitates the revival of another portion. Additionally, peripheral lands and protective perimeters required for revived lands - such as courtyards in cases of individual ownership and village pastures in cases of collective ownership - are placed at the disposal of the owner(s) following the revival of the main land. Finally, the easement rights of those who revived national natural resource lands remain valid.

Cite this article: Emamverdi, M. H. (2025). Examining Primary and Secondary Exceptions to the Decree on Nationalization of Natural Resource Lands. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 17(32), 43-75. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6799.2043>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

From a legal perspective, natural resource lands refer to lands with self-grown vegetation that have remained in their natural state (forests, woodlands, and pastures). Prior to the enactment of the Law on the Nationalization of the Country's Forests in 1341 (1963 AD), the term "natural resource lands" was not used. Instead, the instances of such lands were covered under the general title of "wasteland" (*Mawāt*) in the Civil Code, which, in Article 140, placed the reclamation of wasteland among the causes of ownership, detailing it in Articles 141 to 161.

In 1341 (1963 AD), the aforementioned law removed natural resource lands from the scope of "wasteland and *res nullius*", placing them in the category of public lands and prohibiting their seizure and acquisition. However, lands that had been reclaimed under the Civil Code's provisions for wasteland before that law were exempted from the nationalization decree and remained the property of the reclaimers as "exceptions" to the decree.

Two questions are addressed here: What is the effective date for the nationalization of natural resource lands, and consequently, the cut-off date for recognizing the reclamation of such lands (principal exceptions)? What is meant by subsidiary exceptions, and what do they encompass?

Among the research conducted in the field of the nationalization decree and its exceptions, no study has been found that directly addresses these two questions. Instead, topics such as identifying the claimant and the subject of evidence in lawsuits objecting to the determination of land as nationalized (Rahimi & Alavi, 1402), jurisprudential and legal examination of the effect of reclamation on national lands (Fadaei Moghaddam et al., 1400), distinguishing national lands from exceptions and the manner of objection by individuals (Khalil Moghaddam, 1401), and legal analysis of the elements of lawsuits objecting to the determination of national lands (Lotfi & Gholami, 1397) have been studied.

Since the court, when adjudicating lawsuits objecting to the determination of land as nationalized, must answer these two questions before issuing a ruling, this research will be beneficial in judicial practice for the trio of judges, lawyers, and official court experts.

Method

In this research, primary data was extracted and interpreted from legal provisions related to the subject. Then, by referring to jurisprudential books through the Fiqh Ahl al-Bayt (pbut) software, each legal datum was examined and confirmed from a jurisprudential perspective.

Findings

1. From a legal viewpoint, self-grown vegetation (without human intervention) is termed a natural resource. Consequently, lands possessing such vegetation are called "lands containing natural resources" or, concisely, "natural resource lands." Based on this, the terms "natural resources" and "natural resource lands" are used in regulations concerning these lands. In jurisprudence, "*ājām*" (thickets) corresponds to woodlands, forests, and forested lands. Mountain peaks and valley floors primarily fall into the category of pastures. Some contemporary jurists have also used the term "*al-marāṭi*" (pastures) with its modern meaning alongside traditional titles.

2. Article 2 of the Law on the Nationalization of the Country's Forests (1341) refers to reclaimed lands within the scope of natural resource lands as "exceptions to the nationalization decree of lands" or concisely "exceptions." As in jurisprudence, the reclamation of wasteland, including natural resource lands (*ājām*, lands with plants and trees, mountain peaks, valley floors) under necessary conditions, leads to ownership; from a legal perspective, the reclamation of natural resource lands was also a cause for ownership until the date specified by the legislator. Note 3 of Article 2 of the same law cites rural installations and houses, as well as agricultural lands and orchards, as instances of principal exceptions.

3. The Law on the Nationalization of Forests and Pastures of the Country, enacted on 27/10/1341 (17/01/1963), set the date of its approval as the temporal criterion for accepting reclamation. Therefore, lands reclaimed by 27/10/1341 fall under the exceptions to natural resources. This temporal criterion has faced one exception concerning endowed (*Waqf*) lands, according to Note 6 added on 19/12/1380 (10/03/2002) to the Law on Nullification of Sales Documents of Endowed Properties, Water, and Lands. However, for non-endowed lands, based on Note 4 of the Law on Determining the Status of Disputed Lands Subject to the Implementation of Article 56 of the Law on Forests and Pastures, enacted on 22/06/1367 (13/09/1988), Opinion No. 2650 dated 04/08/1367 (26/10/1988) of the Guardian Council, a Guardian Council opinion communicated via Letter No. 5908 dated 24/01/1373 (13/04/1994) to the Administrative Justice Court, Subsection 'M' of Note 8 of the Budget Law of the Year 1402, and several advisory opinions, the reclamation date should be considered as the year 1365 (1986-87 AD).

4. The exceptions where no reclamation has occurred but which come under the owner's control as a consequence of reclaiming other lands can be termed "subsidiary exceptions." Instances of subsidiary exceptions are scattered in various laws. Considering the laws governing natural resource lands, subsidiary exceptions can be placed in two groups: intermediate lands and peripheral lands. Intermediate lands refer to parcels within a larger tract where reclamation has taken place around them, but they themselves remain without any development or agricultural activity.

Peripheral lands refer to buffer lands, which are the opposite of intermediate lands. When a piece of land is reclaimed, the surrounding lands, which are customarily considered its buffer, also fall under the exceptions, even if no reclamation activity has been performed on them.

Conclusion

1. Two questions were raised in this article: What is the effective date for the nationalization of natural resource lands (the cut-off date for recognizing reclamation as principal exceptions)? What is meant by subsidiary exceptions, and what do they encompass? Since the court must answer these two questions before issuing a ruling in lawsuits objecting to the determination of land as nationalized, this research will be beneficial in judicial practice for judges, lawyers, and official court experts.

2. Principal exceptions have four instances, falling into two groups: rural houses and installations on one side, and agricultural lands and orchards on the other. Although the initially accepted reclamation date for principal exceptions was the date of the Nationalization Law's approval (27/10/1341), this date has been effectively changed to 16/12/1365 (07/03/1987) based on subsequent legal developments.

3. Subsidiary exceptions fall into two groups: intermediate lands and peripheral (buffer) lands. Intermediate lands are those where no development activity has taken place but are included in the exceptions due to the reclamation of other parts of the same tract. Therefore, reclaiming an entire tract is not necessary. Peripheral or buffer lands are those outside but surrounding the reclaimed land, placed at the owner's disposal for optimal use.

Data Availability Statement

No data is available.

Ethical Considerations

The author has avoided any data fabrication, distortion, plagiarism, or any form of research misconduct.

Funding

This article has not received any financial support from funding agencies in the public, commercial, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

Declaration on the Use of AI Tools in the Writing Process

The author did not use any artificial intelligence tools in the process of writing this article.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی مستثنیات اصلی و تبعی از حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی

محمدحسن امام‌وردی^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام، مشهد، ایران. رایانامه: emamverdy@imamreza.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	اراضی منابع طبیعی به مفهوم اراضی دارای گیاهان خودرو که به حال طبیعی خود باقی مانده، با قانون ملی شدن جنگل‌های کشور در تاریخ ۱۳۴۱/۱۰/۱۷ ملی و در زمره اموال عمومی قرار گرفتند. از حکم یادشده، اراضی ای که تا تصویب قانون یادشده احیا شده بودند، خارج شده و مستثنیات نام گرفتند. با وجود این، در تاریخ احیای مورد قبول اراضی منابع طبیعی، همچنان اختلاف وجود دارد و برخی به پشتوانه نظریه شورای نگهبان و نظریات مشورتی، تاریخ اعلامی دولت در ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ را ملاک قرار می‌دهند. وانگهی، مستثنیاتی که بدون احیا و به تبع مستثنیات دارای احیا، از حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی، استثنا شده، در رویه قضایی و نظریات کارشناسان رسمی، مورد غفلت واقع می‌شوند. در هر حال، مطالعات فقهی و حقوقی در دو موضوع یادشده به این یافته‌ها رهنمون شد که تاریخ احیای مورد قبول در مستثنیات اصلی شامل خانه‌ها و تأسیسات روستایی و اراضی زراعی و باغی، ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ بوده و مستثنیات تبعی نیز دارای پشتوانه فقهی و قانونی بوده و باید همراه مستثنیات اصلی مورد توجه قرار گیرند. مستثنیات تبعی در دو گروه اراضی میانی و اراضی پیرامونی (حریم) قرار می‌گیرند. بدین معنا که احیای بخشی از یک قطعه زمین مستلزم احیای بخشی دیگر آن نیز می‌باشد. همچنین، اراضی پیرامونی و حریم مورد نیاز زمین احیاشده، مانند محوطه‌ها در نمونه مالکیت فردی و مراتع روستاها در نمونه مالکیت جمعی، به تبع زمین مورد احیا، در اختیار مالک یا مالکین قرار می‌گیرد. در نهایت، حقوق ارتفاقی احیاکنندگان در اراضی منابع طبیعی ملی، به قوت خود باقی هستند.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۱/۲۶	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸	
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷	
کلیدواژه‌ها: اراضی ملی، منابع طبیعی، مستثنیات، حریم ملکی، حریم ارتفاقی.	
	

استناد: امام‌وردی، محمدحسن. (۱۴۰۴). بررسی مستثنیات اصلی و تبعی از حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی. آموزه‌های فقه مدنی، ۱۷(۲۲)، ۴۳-۷۵. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6799.2043>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

اراضی منابع طبیعی، از منظر حقوقی، به اراضی ای گفته می‌شود که دارای گیاهان خودرو بوده و به حالت طبیعی خود باقی مانده باشد. این اراضی، دارای سه مصداق اصلی می‌باشد: جنگل، بیشه و مرتع. پیش از تصویب قانون ملی شدن جنگل‌های کشور در سال ۱۳۴۱، عنوان اراضی منابع طبیعی به کار نمی‌رفت، بلکه مصداق اراضی منابع طبیعی مشمول عنوان کلی اراضی موات مندرج در قانون مدنی بود که احیای اراضی موات را در ماده ۱۴۰ در زمره اسباب تملک قرار داده و در مواد ۱۴۱ تا ۱۶۱ تفصیل آن را بیان نموده بود.

در سال ۱۳۴۱، قانون پیش‌گفته، اراضی منابع طبیعی را از شمول عنوان اراضی موات و مباحات خارج نموده و آن‌ها را در زمره اراضی عمومی قرار داده و تصرف و تملک این اراضی را ممنوع نمود. با این همه، اراضی ای که پیش از قانون یادشده وفق قانون مدنی تحت شمول اراضی موات، احیا شده بودند از حکم ملی شدن استثنا گردید و به عنوان مستثنیات حکم یادشده در مالکیت اشخاص احیاکننده باقی ماند.

هرچند در نگاه نخست، حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی و مستثنیات حکم یادشده، به سادگی درک شده و در ذهن مستقر می‌شوند. با وجود این، دقت در مقررات و رویه قضایی آشکار می‌سازد که پس از گذشت بیش از شصت سال از زمان احکام یادشده، اجرای مقررات یادشده در خصوص مستثنیات، همچنان گرفتار ابهام و اشکال است.

در حکم ملی شدن و پیرو آن مستثنیات اصلی، این ابهام وجود دارد که از چه تاریخی اراضی منابع طبیعی در زمره اموال عمومی و ملی قرار گرفته است: زمان تصویب قانون ملی شدن جنگل‌ها در سال ۱۳۴۱ یا آخرین مهلت احیای اراضی که در سال ۱۳۶۵ از سوی دولت وقت مقرر گردید. تاریخ یادشده، تاریخ مورد قبول احیای مستثنیات اصلی را نیز مشخص می‌سازد. در بخش حکم مستثنیات اشکال عمده این است که مستثنیات را تنها در بخش اصلی آن می‌نگرند و از مستثنیات تبعی

به رغم اعلام مصداقی قانون‌گذار، غفلت می‌شود. بر پایه ابهام و اشکال موجود در احکام ملی شدن اراضی منابع طبیعی و مستثنیات آن‌ها، پاسخ به دو پرسش در اینجا مدنظر قرار می‌گیرد: تاریخ ملی شدن اراضی منابع طبیعی و به گفته دیگر، تاریخ مورد قبول احیای اراضی منابع طبیعی (مستثنیات اصلی)، چه زمانی می‌باشد؟ مقصود از مستثنیات تبعی چیست و چه مصداقی را در بر می‌گیرد؟

در پژوهش‌های انجام شده در حوزه حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی و مستثنیات آن، پژوهشی که به دو پرسش یادشده پرداخته باشد ملاحظه نگردید؛ بلکه موضوعاتی نظیر، شناسایی مدعی و موضوع دلیل در دعوی اعتراض به تشخیص ملی بودن زمین (رحیمی و علوی، ۱۴۰۲)، بررسی فقهی و حقوقی اثر احیا در اراضی ملی (فدایی مقدم و دیگران، ۱۴۰۰)، تشخیص اراضی ملی از مستثنیات و نحوه اعتراض اشخاص (خلیل مقدم، ۱۴۰۱) و تحلیل حقوقی ارکان دعوی اعتراض به تشخیص اراضی ملی (لطفی و غلامی، ۱۳۹۷) مورد مطالعه و بررسی واقع شده است. بر بنیاد آنچه گفته شد، پس از شناختی گذرا از منابع طبیعی، به حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی و مستثنیات آن در دو بخش مستثنیات اصلی و مستثنیات تبعی پرداخته خواهد شد.

۱. اراضی منابع طبیعی

منابع طبیعی، بن‌مایه‌های خدادادی هستند که انسان در هستی آن نقش‌آفرینی نکرده است. این مواهب به دو صورت منابع تجدیدشونده مانند گیاهان، جانوران و آب، و منابع غیرقابل تجدید مثل ذخایر معدنی طبقه‌بندی می‌شوند (انگورج، ۱۳۹۴، ص ۹). عمده منابع طبیعی، در زمره اموال عمومی قرار گرفته است: گیاهان زیر عنوان منابع طبیعی، حیوانات تا حدودی در قوانین ناظر بر محیط زیست، آب‌ها در قوانین حاکم بر آب و معادن در قوانین خاص آن.

از نگاه حقوقی، تنها، گیاهان خودرو، منابع طبیعی نام گرفته است. پیرو آن، اراضی‌ای که دارای گیاهان خودرو باشند، «اراضی دارای منابع طبیعی» و به طور فشرده، «اراضی منابع طبیعی» به شمار آمده است. بر این پایه، عبارت «منابع

طبیعی» در مقررات مربوط به این نوع اراضی از جمله در ماده ۵ تصویب‌نامه قانون ملی شدن جنگل‌های کشور مصوب ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ هیئت وزیران، ماده ۲۹ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶/۵/۲۵، در عنوان و متن قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخائر جنگلی مصوب ۱۳۷۱/۷/۵ به کار رفته است. همچنین، در واژه‌نامه لایحه قانونی اصلاح قانون نحوه واگذاری و احیای اراضی در حکومت جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸/۱۲/۲۸ نیز عنوان «اراضی منابع طبیعی» به کار رفته و به جنگل‌ها، مراتع و بیشه‌های طبیعی اطلاق شده است.

ویژگی برجسته اراضی منابع طبیعی، عدم دخالت انسان‌ها در پدیدآمدن گیاهان در اراضی یادشده می‌باشد. چنان‌که، در بند یک ماده یک قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع^۱ مقرر شده «جنگل یا مرتع یا بیشه طبیعی عبارت از جنگل یا مرتع یا بیشه‌ای است که به وسیله اشخاص ایجاد نشده باشد».

گیاهان خودرو از نگاه قانون‌گذار در دو دسته کلی قرار می‌گیرد: در یک سو، درخت^۲، درختچه و نهال و در سوی دیگر، علوفه، علف و خزه. اگر در زمینی، حداقلی از دسته نخست که نصاب آن مشخص شده، وجود داشته باشد، به آن اراضی، «مناطق جنگلی» و در مقابل اگر زمین، پوشش حداقلی از دسته نخست را نداشته باشد و دارای پوشش علوفه‌ای و علفی باشد، «مرتع» به آن اطلاق شده است. بر این پایه، اراضی منابع طبیعی در دو گروه کلی قرار گرفته است: مناطق جنگلی و مراتع.

باید افزود که در فقه، عنوان منابع طبیعی یا اراضی منابع طبیعی به کار نرفته

---

۱. همچنین، بند یک ماده یک دستورالعمل اصلاحی ضوابط واگذاری اراضی منابع ملی و دولتی برای طرح‌های کشاورزی و غیرکشاورزی مصوب ۱۳۸۷/۲/۳ وزارت جهاد کشاورزی مقرر داشته «جنگل یا مرتع یا بیشه طبیعی: مجمعی متشکل از عرصه و هوایی و مرکب از موجودات از منشاء نباتی (مانند درخت، درختچه، نهال، علوفه، علف و خزه) و حیوانی صرف نظر از درجه تکامل به نحوی که دست بشر در ایجاد و تکامل آن دخیل نبوده است».

۲. درختان خودرو مانند شمشاد، زربین، سرخدار، سروخمره‌ای، سفیدپلست مستقل از اراضی حاوی آن مورد توجه قانونگذار قرار گرفته و در ماده یک قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخائر جنگلی کشور مصوب ۱۳۷۱/۷/۱۲، مورد حمایت قرار گرفته است.

است. بلکه آنچه اخیراً به عنوان فقه منابع طبیعی (فراهانی فرد، ۱۳۹۵) مصطلح شده مقصود منابع طبیعی به مفهوم عام آن است که گفته شد شامل منابع تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر می‌گردد. اما مصادیق اراضی منابع طبیعی به مفهوم خاص آن یعنی اراضی دارای پوشش گیاهی خودرو با عناوین «آجام»، «ما یكون بها من النبات و الأشجار»، «رؤوس الجبال» و «بطون الأودية» به کار رفته است. بدین سان که فقها در کتاب صلح، عنوانی را اختصاص به انفال داده و موارد چهارگانه یادشده را در زمره انفال قرار داده‌اند (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳۸۸). اما در کتاب احیاء الموات و در زمان بررسی مصادیق اراضی موات، آن‌ها را در زمره مصادیق اراضی موات قرار می‌دهند (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۲۱۰). برخی فقها نیز تصریح می‌کنند که موارد یادشده جزء اراضی موات می‌باشد (مقدس اردبیلی، بی تا، ج ۴، ص ۳۳۴؛ انصاری، ۱۴۱۵، ص ۳۵۶). چنان که قانون مدنی نیز چنین کرده و عنوان اراضی موات را در مفهوم عام خود به کار برده است.

در هر حال، آجام منطبق با بیشه، جنگل و اراضی جنگلی می‌باشد. چنان که به جایی گفته شده که مملو از درخت یا نی باشد (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۴؛ خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳۸۸). رؤوس الجبال به قله کوه‌ها و بطون الأودية به دره‌ها گفته شده است. در مجموع دو عنوان اخیر، شامل مناطق کوهستانی (قله‌ها و دره‌ها) بوده که عمدتاً در زمره مراتع قرار می‌گیرند. برخی فقهای معاصر نیز عنوان «المراتع» را با مفهوم امروزی آن در کنار عناوین قدیمی، به کار برده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸، ص ۴۷۱؛ آملی، ۱۳۸۴، ج ۱۱، ص ۲۱۸).

۲. حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی

در فقه، «انفال»^۱ از جمله اراضی منابع طبیعی (آجام، ما یكون بها من النبات و الأشجار، رؤوس الجبال و بطون الأودية) در اختیار اهل بیت (ع) بوده و احیای آن‌ها تنها با اجازه ایشان ممکن بوده است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۴۷۴؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۵۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۶، ص ۱۲۰). چنان که مقرر شده ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ﴾؛ «از تو درباره انفال می‌پرسند، بگو، انفال ویژه خدا و پیامبر است»

۱. برای مطالعه در خصوص تعریف و مصادیق انفال رک (اصغری، ۱۳۹۱، ص ۵۷-۵۹).

انفال/۱). هرچند در زمان غیبت، زیر عنوان «مباحات» احیای انفال مجاز دانسته شده است (نجفی، بی تا، ص ۹۴؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۳، ص ۱۰۴؛ بهجت، ۱۴۲۳، ص ۴۰۷ و ۴۰۸؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۳، ص ۳۲۱-۳۲۳؛ خمینی، ۱۳۷۹، ۱۳۶۹؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۱۵، ص ۱۱۰). با این همه، پس از انقلاب و بر بنیان اندیشه نمایندگی ولایت فقیه از اهل بیت (ع) انفال در اختیار حکومت اسلامی قرار گرفته (فیاضی، ۱۳۹۳، ص ۵۷) و احیای آن منوط به اجازه حکومت اسلامی شده است.^۱ چنان که در اصل پنجم قانون اساسی می‌خوانیم «در زمان غیب حضرت ولی عصر (عج) در جمهوری اسلامی ایران ولایت امر و امامت امت بر عهده فقیه عادل... است...». بر این بنیان بوده که در اصل ۴۵ مقرر شده «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رها شده،... کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نیزارها، بیشه‌های طبیعی، مراتعی که حریم نیست،... در اختیار حکومت اسلامی است...».

از منظر حقوقی، قانون ملی شدن جنگل‌های کشور مصوب ۱۳۴۱/۱۰/۲۷، نخستین مقررهای بوده که جنگل‌ها، اراضی جنگلی، بیشه‌های طبیعی و مراتع را در زمره اموال عمومی و در اختیار دولت قرار داد و به اصطلاح مرسوم، اراضی منابع طبیعی را ملی نمود. در ماده یک قانون یادشده می‌خوانیم «از تاریخ تصویب این تصویب‌نامه قانونی، عرصه و اعیانی کلیه جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی کشور جزء اموال عمومی محسوب و متعلق به دولت است ولو این که قبل از این تاریخ افراد آن را متصرف شده و سند مالکیت گرفته باشند». در این مقرر، اراضی منابع طبیعی به مفهوم اراضی دارای گیاهان خودرو با چهار مصداق اصلی آن تعبیر شده که شامل جنگل، مرتع، بیشه و اراضی جنگلی است. مقصود از اعیان در این اراضی همان گیاهان خودرو است که شامل علف، خزه، بوته، درختچه، درخت و مشابه آن‌ها می‌گردد.

هرچند مقرر یادشده به عنوان قانون نبوده و به تصویب مجلس وقت^۲ نرسیده

۱. چنان که، در پاسخ به پرسشی در خصوص تصرف و وقف جنگل گفته شده که «اگر با اجازه مقام مسئول ذی‌ربط احیا کرده و مالک شرعی آن شده است می‌تواند آن را وقف نماید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۴، ص ۵۲).

۲. مجلس بیستم در سال ۱۳۴۰ منحل شد و مجلس بیست و یکم، در سال ۱۳۴۲ گشایش یافت. از این رو، در سال ۱۳۴۱، مجلسی وجود نداشت.

بود، اما در قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع سال ۱۳۴۶ از جمله در مواد ۵۵ و ۵۶ آن و نیز در قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخائر جنگلی کشور سال ۱۳۷۱، تصویب‌نامه ملی شدن جنگل‌های کشور به عنوان «قانون» در نظر گرفته شده و از حیث حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی و مستثنیات آن، ملاک عمل قرار گرفته است.

دومین مقرر، قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶/۵/۲۵ بود. حکم ملی شدن منابع طبیعی در این قانون به روشنی بیان نشده است. اما در ماده ۵۶ قانون یادشده، با ارجاع به قانون نخست، تشخیص منابع طبیعی ملی در زمره اختیارات وزارت منابع طبیعی وقت (سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری فعلی) قرار گرفته است. در بخش نخست این ماده می‌خوانیم «تشخیص منابع ملی شده و مستثنیات ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌ها و مراتع با رعایت تعاریف مذکور در این قانون با وزارت منابع طبیعی است».

سومین مقرر، قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخائر جنگلی کشور مصوب ۱۳۷۱/۷/۱۲ است. در ماده ۲ این قانون، تشخیص منابع طبیعی ملی و مستثنیات آن موضوع قانون نخست با رعایت تعاریف اقسام منابع طبیعی مندرج در قانون دوم، برعهده وزارت جهاد سازندگی وقت (وزارت جهاد کشاورزی فعلی) قرار داده شده است.^۱ در بخش نخست ماده ۲ قانون مقرر شده «تشخیص منابع ملی و مستثنیات ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌ها و مراتع با رعایت تعاریف مذکور در قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع با وزارت جهاد سازندگی است».

در مورد قانون سوم که دارای دو ماده بوده، باید گفت ضرورتی به تصویب آن نبوده و می‌توانسته با اصلاح قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، مقصود قانون‌گذار حاصل گردد. چه، این قانون کوتاه دو ماده اصلی دارد:

ماده یکم، به ذخائر جنگلی اختصاص یافته و درختان یادشده به شماره درآمده و قطع آن‌ها ممنوع و مشمول جبران خسارت و مجازات شده است. درحالی‌که، در

۱. لایحه جامع منابع طبیعی و آبخیزداری کشور نیز در تاریخ ۱۳۸۸/۵/۶ در مجلس اعلام وصول شده و به انتظار نشسته است.

قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع به تفصیل درباره درختان خودرو و قطع مجاز و غیرمجاز آن‌ها تعیین تکلیف شده است. در همین راستا، قانون اصلاح میزان جرایم مندرج در مواد (۴۲)، (۴۳)، (۴۴)، (۴۶) و (۵۰) قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع در تاریخ ۱۳۹۶/۰۸/۱۴ به تصویب رسیده است. بنابراین، اگر قانون‌گذار اصلاحی مدنظر داشت همانند اصلاح سال ۱۳۹۶ می‌توانسته اقدام نماید و ضرورتی به وضع قانون جدید نبوده است.

در ماده دوم، نیز تشخیص منابع طبیعی و اعتراض به آن پیش‌بینی شده است که در ماده ۵۶ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، به تفصیل آمده است و اگر قانون‌گذار نکته‌ای بیش از آن در نظر داشت می‌توانست نسبت به اصلاح آن مبادرت نماید. افزون بر آن، قانون‌گذار در ماده واحد قانون تعیین تکلیف اراضی اختلافی موضوع اجرای ماده ۵۶ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۶۷/۶/۲۲ اصلاحی ۱۳۸۷/۳/۵ به تفصیل در خصوص اعتراض اشخاص به تشخیص منابع طبیعی سخن گفته و ماده دوم قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخائر جنگلی کشور از این جهت نیز فاقد فایده حقوقی بوده است.

بر پایه آنچه نوشته آمد، قانون ملی شدن جنگل‌های کشور در سال ۱۳۴۱، حکم ملی شدن منابع طبیعی را بیان کرده و از این جهت همچنان دارای اعتبار است. اما دو قانون دیگر (قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع ۱۳۴۶ و قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخائر جنگلی کشور ۱۳۷۱)، حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی را تکرار نکرده‌اند، بلکه قانون نخست و یکدیگر را تکمیل نموده و در مواردی اصلاح کرده‌اند. از این رو، هر سه قانون یادشده همچنان دارای اعتبار هستند. مگر در موارد اصلاحی که قانون مؤخر بر قانون مقدم، حاکم است.

۳. مستثنیات اصلی

چنان‌که در فقه، احیای اراضی موات از جمله اراضی منابع طبیعی (آجام، ما یکون بها من النبات و الأشجار، رؤوس الجبال و بطون الأودية) با شرایط لازم، موجب تملک بوده است، از منظر حقوقی نیز احیای اراضی منابع طبیعی تا زمان اعلامی قانون‌گذار، از اسباب تملک بوده است. به گفته دیگر، قانون‌گذار با ماده یک قانون

ملی شدن جنگل‌های کشور در سال ۱۳۴۱، حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی را وضع نمود. سپس، در ماده ۲ قانون، اراضی احیاء شده را از شمول حکم یاد شده، مستثنی نمود. بر همین بنیان بوده که به اراضی احیاء شده در محدوده اراضی منابع طبیعی، «مستثنیات حکم ملی شدن اراضی» و به تعبیر فشرده «مستثنیات» گفته می‌شود.

بر پایه مقررات پیش گفته، مقصود از مستثنیات اصلی، اراضی ای هستند که در محدوده اراضی منابع طبیعی واقع شده اما با عملیات عمرانی یا زراعی، از حالت طبیعی، خارج شده باشند. در این صورت، اراضی احیاء شده تحت مالکیت شخص احیاکننده بوده و از شمول حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی، استثنا می‌باشد. در این خصوص دو نکته دارای اهمیت می‌باشد: یکم این که، عملیات احیا چه مواردی را شامل می‌شود. به گفته دیگر، مصادیق مستثنیات اصلی چه مواردی می‌باشند. دوم این که، احیای اراضی منابع طبیعی تا چه زمانی مجاز و قانونی بوده و موجب تملک اراضی می‌شده است.

۳-۱. مصادیق مستثنیات اصلی

تبصره ۳ ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌های کشور، مصادیق مستثنیات اصلی را این‌گونه بیان کرده «عرصه و محاط تأسیسات و خانه‌های روستایی و همچنین زمین‌های زراعی و باغات واقعه در محدوده اسناد مالکیت جنگل‌ها و مراتع که تا تاریخ تصویب این قانون احداث شده‌اند، مشمول ماده یک این قانون نخواهند بود. ادارات ثبت مجازند با تشخیص و گواهی سازمان جنگلبانی ایران، اسناد مالکیت عرصه و اعیانی جداگانه برای مالکین آن‌ها صادر نمایند». در این تبصره اراضی دارای پیشینه احیا در قالب چهار مصداق در دو گروه بیان شده است:

تأسیسات و خانه‌های روستایی: تأسیسات روستایی آغل، طویله، استخر، جوی آب، انبار علوفه و موارد مشابه آن را شامل می‌شود. خانه‌های روستایی نیز مفهوم روشنی دارد. اما آنچه، اهمیت دارد این است که قانون‌گذار عرصه و محاط این دو مورد را در زمره مستثنیات قرار داده است.

عرصه، زمینی است که دقیقاً منزل و تأسیسات روی آن ساخته می‌شود. مقصود

از محاو و نیز زمینی است که در عرف به عنوان محوطه و حیاط، برای منازل و تأسیسات در نظر گرفته می‌شود. در منازل شهری، به طور معمول شصت درصد یک زمین خانه و چهل درصد آن حیاط است. اما در منازل روستایی که به طور معمول با تأسیسات نیز همراه بوده‌اند، حیاط مساحتی بیش از قسمت خانه و خود تأسیسات را داشته است. بر همین بنیان بوده که در ماده ۶۳ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع در خصوص مساحت این محوطه‌ها گفته شده «مفاد تبصره ۳ ماده دوم قانون ملی شدن جنگل‌ها شامل اراضی جنگلی و بیشه‌های طبیعی^۱ نیز بوده و مساحت محوطه‌ها و ساختمان‌ها و تأسیسات در منابع ملی شده که تا قبل از تصویب ملی شدن جنگل‌ها احداث شده‌اند تا بیست برابر مساحت زیر بنا محسوب خواهد شد».

زمین زراعی و باغات: زمین زراعی مفهوم روشنی دارد. اما آنچه باید مورد توجه باشد، این است که به طور معمول زراعت سالانه است و یک بار زراعت، احیا را محقق نموده و نیازی به تکرار آن نمی‌باشد. بنابراین، از این جهت که زراعت سالانه برداشت می‌شود، ممکن است عملیات احیا پس از مدتی، به چشم دیده نشود، بلکه به عکس، پوشش گیاهان خودرو نافی عملیات احیا در ظاهر باشد. نکته دیگر این است که در عملیات زراعی به طور معمول، یک قطعه زمین، به دو یا چند قسمت تقسیم شده و در یک بخش زراعت می‌شود و بخش دیگر در آیش می‌ماند. بر همین بنیان بوده که قانون‌گذار پس از تعریف مرتع در بند ۹ ماده یک قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مقرر نموده «اراضی که آیش زراعت‌اند ولو آن که دارای پوشش نباتات علوفه‌ای خودرو باشند مشمول تعریف مرتع نیستند».

باغ در بند ۱۱ از ماده ۱ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها این‌گونه تعریف شده است که «در مناطق جنگلی باغ به محلی اطلاق می‌شود که دارای شرایط زیر باشد: الف. حدود آن به نحوی از انحا مشخص و معین شده باشد. ب. حجم درختان جنگلی خودروی آن از پنجاه متر مکعب در هکتار تجاوز نکند. پ. حداقل

---

۱. در تبصره ۳ ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌ها، تنها به جنگل و مرتع اشاره شده بود. در ماده ۶۳ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، دو مصداق دیگر منابع طبیعی شامل اراضی جنگلی و بیشه نیز به دو مصداق قبلی افزوده شد.

در هر هکتار آن یکصد عدد درخت بارده و مجموعاً دویست عدد درخت بارده و جوان دست‌کاشت میوه‌ای و یا یک هزار بوته چای وجود داشته باشد. ت. حداقل نه دهم سطح آن از کنده و ریشه درختان جنگلی پاک شده باشد». همچنین، در بنده ماده یک آیین‌نامه اجرائی قانون اصلاح ماده ۳۴ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۵۴/۳/۱۴ می‌خوانیم «باغ به محلی گفته می‌شود که حدود آن به نحوی از انحا مشخص و معین شده و در هر هکتار بیش از یکصد اصله درخت مثمر یا پنجاه اصله درخت زیتون یا نخل یا گردو یا یک هزار نهال یا درخت غیرمثمر دست‌کاشت یا بوته چای داشته باشد».

بر پایه تعریف یادشده، در یک باغ یک هکتاری، مشروط به معلوم بودن حدود آن، نیازی نیست در تمام زمین غرس اشجار شده باشد، بلکه یکصد اصله درخت مثمر یا پنجاه اصله درخت گردو، به معنای احیای کل یک هکتار می‌باشد. امری که در رویه قضایی و کارشناسی، مغفول مانده است. همچنین، اگر باغ مذکور کوچک‌تر یا بزرگ‌تر باشد، میزان درختان نیز باید به همان نسبت تغییر نماید.

۲-۳. زمان احیای مستثنیات اصلی

قانون ملی شدن جنگل‌ها و مراتع کشور مصوب ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ ملاک زمانی پذیرش احیای اراضی را تاریخ تصویب این قانون قرار داده است. بنابراین، اگر اراضی تا تاریخ ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ احیا شده باشند، در زمره مستثنیات منابع طبیعی قرار می‌گیرند. اما اگر تا تاریخ یادشده احیا نشده باشند، در زمره اراضی ملی خواهند بود ولو این‌که بعد از تاریخ یادشده احیا شده باشند. چنان‌که، ماده یک تصویب‌نامه قانون ملی شدن جنگل‌ها با قید «از تاریخ تصویب این تصویب‌نامه قانونی» آغاز شده است. ضابطه زمانی یادشده با یک استثنا در خصوص اراضی وقفی روبه‌رو شده است. در این باره در تبصره ۶ الحاقی مورخ ۱۳۸۰/۱۲/۱۹ به قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه مصوب ۱۳۶۳/۲/۱۰ می‌خوانیم «آن دسته از اراضی و املاک

۱. در سیر تاریخی تبصره یادشده باید گفت که در تاریخ ۶۳/۹/۷ «قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه» تصویب شد. در این قانون، در خصوص اراضی موقوفه که ملی اعلام شده بود حکمی مقرر نشده بود. در تاریخ ۱۳۷۱/۱۱/۲۵ قانون دوم ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه از تصویب مجلس گذشت و کلیه قوانین مغایر، منسوخ اعلام گردید. در این قانون نیز در مورد اراضی موقوفه‌ای که ملی اعلام

جنگل‌ها و مراتع و اراضی منابع ملی که مشمول ماده ۱ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع... موقوفه تلقی نمی‌شود مگر در مورد حریم موقوفات و اراضی ای که قبل از تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ احیا شده باشد». در خصوص اراضی وقفی، تبصره یادشده، تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ را ملاک قرار داده است. در واقع، در خصوص زمان احیا در اراضی وقفی، قانون‌گذار نگاهی که به اراضی موات پس از انقلاب داشته را به اراضی وقفی در حوزه اراضی منابع طبیعی گسترش داده است.

در خصوص تبصره پیش‌گفته، این ایراد به قانون‌گذار وارد است که این تبصره را به قانون منسوخ الحاق کرده است. چه، قانون جدید با همان نام در تاریخ ۱۳۷۱/۱۱/۲۵ در خصوص موقوفات عام تصویب شده و قانون سابق در حوزه موقوفات عام منسوخ شده است.^۱

بر بنیاد آنچه گفته شد، اراضی غیروقفی در صورتی در زمره مستثنیات قرار می‌گیرند که پیش از تاریخ ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ احیا شده باشند. اما اراضی وقفی هنگامی جزء مستثنیات قرار می‌گیرند که تا تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ احیا شده باشند. با وجود این، در خصوص اراضی غیروقفی نیز مستنداتی وجود دارد که بر این امر دلالت دارند که تاریخ احیای قابل پذیرش در تمامی اراضی وقفی و غیروقفی سال ۱۳۶۵ می‌باشد. علت این که اسفند سال ۱۳۶۵ ملاک قرار گرفته و در اراضی وقفی نیز همان تاریخ پذیرفته شده این است که پس از پیروزی انقلاب اسلامی، احیای اراضی تجویز شد. سپس، دولت وقت اسفند سال ۱۳۶۵ را آخرین مهلت احیای قابل قبول اراضی اعلام نمود. تاریخ اعلام یادشده در اراضی موات غیرشهری در راستای قانون مرجع تشخیص اراضی موات و ابطال اسناد آن مورد قبول رویه قضایی و اداری واقع شد. اما در خصوص اراضی منابع طبیعی در رویه قضایی و اداری اختلاف حاصل شد.

شده، حکمی مقرر نشده بود. در نهایت، در سال ۱۳۸۰ دو تبصره به عنوان تبصره ۵ و ۶ به قانون نخست الحاق شد.

۱. در خصوص تبصره ۶ الحاقی مورخ ۱۳۸۰/۱۲/۱۹ قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه این ایراد به قانونگذار وارد است که این تبصره را به قانون منسوخ الحاق کرده است. چه، قانون جدید با همان نام در تاریخ ۱۳۷۱/۱۱/۲۵ در خصوص موقوفات عام تصویب شده و قانون سابق در حوزه موقوفات عام منسوخ شده است. قانون تفسیر قانون ابطال اسناد و فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه مصوب ۱۳۹۱/۵/۱۱، نسخ قانون نخست در خصوص موقوفات عام را اعلام کرده است.

به هر حال، با لحاظ دلایل زیر، می‌توان تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ را برگزید و جایگزین تاریخ تصویب قانون ملی شدن جنگل‌ها، نمود:

یکم. در تبصره ۴ قانون تعیین تکلیف اراضی اختلافی موضوع اجرای ماده ۵۶ قانون جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۶۷/۰۶/۲۲ مقرر شد «دولت موظف است توسط دستگاه‌های ذیربط نسبت به خلع ید از اراضی متصرفی بعد از اعلام مورخ ۱۳۶۵.۱۲.۱۶ دولت جمهوری اسلامی اقدام لازم را به عمل آورد». در این ماده قانونی، احیا تا پایان سال ۱۳۶۵ پذیرش شده و تنها زمانی دولت حق خلع ید اراضی را داشته که اراضی پس از تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ تصرف شده باشد.

دوم. در ماده ۵۵ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، اصلاحی ۱۳۴۸/۱/۲۰ مقرر شده است «هر کس به قصد تصرف به منابع ملی مذکور در ماده ۱ قانون ملی شدن جنگل‌های کشور تجاوز کند به یک سال تا سه سال حبس تأدیبی محکوم خواهد شد». در این ماده به تصویب نامه قانون ملی شدن جنگل‌ها ارجاع شده که تاریخ تصویب آن ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ است. بنابراین، می‌توان گفت احیا تا آن تاریخ معتبر بوده و پس از آن جرم‌انگاری شده است. اما شورای نگهبان در نظریه شماره ۲۶۵۰ مورخ ۱۳۶۷/۸/۴ اعلام کرده است که «شمول ماده ۵۵ اصلاحی قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع و تبصره آن نسبت به کسانی که در رژیم گذشته اقدام به تصرف و احیای منابع مذکور نموده‌اند خلاف موازین شرع و در این قسمت، ماده ابطال می‌شود». هر چند در این ماده تنها تصرف و احیا در میان دو تاریخ ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ تا ۱۳۵۷/۱۱/۲۲ جرم دانسته نشده و ابطال شده است. اما بر این هم دلالت می‌کند که احیا در بازه زمانی یادشده معتبر بوده و از لحاظ شرعی موجب تملک احیاکننده خواهد بود.

سوم. در نظریه شورای نگهبان اعلامی طی نامه شماره ۵۹۰۸ مورخ ۱۳۷۳/۰۱/۲۴ به دیوان عدالت اداری مندرج در رأی هیئت عمومی دیوان عدالت اداری به شماره ۵۶/۷۲ مورخ ۱۳۷۳/۱۱/۲۳ به صراحت اعلام شده که احیا تا سال ۱۳۶۵ قانونی بوده و موجب تملک می‌باشد. در نظریه یادشده آمده «... و هر گونه احیایی که تا تاریخ اسفند ۱۳۶۵ انجام شده نیز شرعاً موجب مالکیت است و در صورت معلوم نبودن

زمان احیا (که آیا قبل از تاریخ مذکور بوده یا بعد از آن) ید مالکانه نیز از مدارک مثبتته خواهد بود».

چهارم. در بند م تبصره ۸ قانون بودجه سال ۱۴۰۲ نیز نظریه شورای نگهبان مبنی بر این‌که زمان قابل قبول برای احیای اراضی منابع طبیعی، سال ۱۳۶۵ می‌باشد به این شرح مورد پذیرش واقع شده که «کاشت زمین‌های کشاورزی مورد اختلاف کشاورزان با ادارات منابع طبیعی که پرونده آن‌ها در نوبت بررسی قرار دارد و یا قابل بررسی می‌باشد با رعایت نظریه شماره ۵۹۰۸ فقهای شورای نگهبان مورخ ۱۳۷۳/۰۱/۲۴ تا زمان تعیین تکلیف نهائی در شعب ویژه دادگستری موضوع تبصره (۱) ماده (۹) قانون افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی و منابع طبیعی مصوب ۱۳۸۹/۰۴/۲۳ و در کارگروه (کمیته)‌های رفع تداخلات جهاد کشاورزی از جانب خود کشاورز بلامانع است».

پنجم. در آرای مشورتی زیر، نظریه پیش‌گفته شورای نگهبان مورد استناد و پذیرش واقع شده است: نظریه مشورتی ۷/۴۳۳۸ مورخ ۱۳۷۷/۰۷/۰۳؛ نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۲/۲۲۳ مورخ ۱۴۰۲/۰۵/۲۱؛ نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۱/۱۱۸۴ مورخ ۱۴۰۲/۰۵/۱۸؛ نظریه مشورتی ۷/۱۴۰۳/۳۸۵ مورخ ۱۴۰۳/۰۶/۱۷. برای نمونه، در نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۲/۲۲۳ مورخ ۱۴۰۲/۰۵/۲۱ می‌خوانیم که عبارت مندرج در نظریه شماره ۵۹۰۸ مورخ ۱۳۷۳/۰۱/۲۴ فقهای شورای نگهبان مبنی بر اینکه... صریح در آن است که شورای محترم نگهبان اسفندماه ۱۳۶۵ را مبنا و تاریخ احیا قلمداد کرده است؛ حکم مقرر در بند م تبصره ۸ قانون بودجه کل کشور در سال ۱۴۰۲ که کاشت زمین‌های کشاورزی مورد اختلاف کشاورزان با ادارات منابع طبیعی را با رعایت نظریه مذکور شورای نگهبان تا زمان تعیین تکلیف نهائی در شعب ویژه دادگستری موضوع تبصره یک ماده ۹ قانون افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی و منابع طبیعی مصوب ۱۳۸۹ و در کارگروه (کمیته‌های) رفع تداخلات جهاد کشاورزی بلامانع اعلام کرده است مؤید آن دیدگاه است.

بر بنیان آنچه گفته شد، کلیه اراضی واقع در محدوده اراضی منابع طبیعی که تا تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ احیا شده باشند، در زمره مستثنیات اصلی قرار گرفته و از شمول حکم ملی شدن منابع طبیعی خارج هستند.

۴. مستثنیات تبعی

گفته شد در زمان تصویب قانون ملی شدن جنگل‌ها در سال ۱۳۴۱، قانون‌گذار اراضی ای که قبل از تاریخ قانون یادشده احیا شده باشند را از شمول حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی، استثنا نمود. سپس، تاریخ احیا به انتهای سال ۱۳۶۵ تغییر یافت. بنابراین، در ظاهر امر، مقصود از مستثنیات حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی، اراضی ای هستند که تا تاریخ پیش‌گفته احیا شده باشند. اما در واقع امر، مستثنیات بیش از اراضی احیاشده می‌باشد. به مستثنیاتی که در آن احیا رخ نداده، اما به تبع احیای اراضی در اختیار مالک قرار می‌گیرد، می‌توان مستثنیات تبعی نام داد.

مصادیق مستثنیات تبعی به صورت پراکنده در قوانین آمده است که در اینجا زیر عنوان یادشده به نظم در می‌آید. در این راستا، با در نظر گرفتن قوانین حاکم بر اراضی منابع طبیعی، می‌توان مستثنیات تبعی را در دو گروه اراضی میانی و اراضی پیرامونی (اراضی حریم) قرار داد: اراضی میانی به تبع احیای اراضی پیرامون آن، در زمره مستثنیات قرار می‌گیرند. اراضی پیرامونی، به تبع احیای اراضی درون آن‌ها در زمره مستثنیات قرار می‌گیرند.

۴-۱. اراضی میانی

مقصود از اراضی میانی اراضی ای هستند که پیرامون آن احیا صورت گرفته، اما قطعه یا قطعاتی در میان اراضی احیاشده بدون عملیاتی عمرانی و زراعی باقی مانده است. در این باره ماده ۱۰۴ قانون مدنی مقرر داشته «احیای اطراف زمین موجب تملک وسط آن نیز می‌باشد». بر این پایه، در احیای یک قطعه زمین، نیازی نیست تمام آن احیا شده باشد بلکه اگر پیرامون یک زمین عملیات احیا انجام شده باشد، اراضی میانی آن که فاقد عملیات احیا بوده، نیز احیاشده تلقی می‌گردد.

از قوانین منابع طبیعی سه مصداق برای اراضی میانی قابل برداشت است:

یکم: در تبصره ۲ ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌ها یکی از مصادیق اراضی میانی بیان شده است. در این تبصره می‌خوانیم: «توده‌های جنگلی محاط در زمین‌های زراعی که در اراضی جنگلی جلگه‌ای شمال کشور و در محدوده اسناد مالکیت

رسمی اشخاص واقع شده باشند مشمول ماده یک از تصویب‌نامه قانونی نیستند؛ ولی بهره‌برداری از آن‌ها تابع مقررات عمومی قانون جنگل‌ها و مراتع است.»
در مقررۀ یادشده، تنها اراضی شمال کشور در نظر گرفته است. در این محدوده، اگر در اراضی جنگلی جلگه‌ای، تودۀ جنگلی در میان اراضی واقع شده باشد، از مالکیت اشخاص خارج نمی‌گردد، اما باید به صورت تودۀ جنگلی باقی مانده و مورد بهره‌برداری قرار گیرد. تودۀ جنگلی در بند ۹ ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی قانون ملی شدن جنگل‌ها و بند ۱۰ ماده ۱ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع تعریف شده به «قطعات مجزائی از جنگل یا مرتع مشجری است که وسعت سطح آن کمتر از ده هکتار و حجم درختان جنگلی موجود بیش از سیصد متر مکعب در هکتار باشد».

دوم: در شق ب از بند ۲ ماده ۴ قانون ملی شدن جنگل‌ها مقرر شده: «... همچنین مراتع غیرمشجری که در تاریخ تصویب این قانون یا بعداً به موجب اسناد مالکیت یا آرای قطعی محاکم قضایی یا هیئت‌های رسیدگی با املاک واگذاری در محدوده املاک مزروعی قرار گرفته یا بگیرند مشمول مقررات این قانون نخواهد بود.»
برابر مقررۀ یادشده، مراتع غیرمشجری که در محدوده املاک زراعی قرار گرفته باشند، در زمرۀ مستثنیات تبعی است؛ هرچند عملیات احیا در آن انجام نشده و پوشیده از گیاهان خودرو باشد. مشروط بر این‌که مالکیت شخص با سند مالکیت رسمی یا احکام قضایی اثبات شود. در واقع، اگر یک قطعه زمین در مالکیت شخصی باشد و در بخشی از آن زمین یا قطعاتی از آن زراعت کرده و بخشی از آن به صورت مرتع غیرمشجر باشد، بخش مرتع غیرمشجر در زمرۀ مستثنیات قرار می‌گیرد. این استثنا نیز مصداقی از ماده ۱۰۴ قانون مدنی است. البته با این توسعه که ضرورتی ندارد به طور کامل مرتع غیرمشجر با اراضی زراعی احاطه شده باشد. بلکه وقوع قطعات زراعی به طور پراکنده در یک قطعه زمین که بخش‌هایی از آن مرتع غیرمشجر در نظر گرفته شده نیز مشمول این استثنا می‌باشد.

سوم: در تعریف باغ به عنوان یکی از مصادیق مستثنیات اصلی، عدم نیاز به احیای همه یک قطعه زمین بیان شد. در آنجا قانون‌گذار وجود حداقلی از درختان را

برای احیای یک قطعه زمین کافی برشمرده بود. برای نمونه پنجاه اصله درخت گردو در یک هکتار، برای تحقق احیا و مالکیت تمام یک هکتار کافی دانسته شده بود. به گفته دیگر، اگر یک قطعه زمین با حدود مشخص که عرفاً یک قطعه زمین به شمار آید، دارای درختان دست کاشت میوه به تعدادی که قانون‌گذار اعلام کرده باشد، کل آن یک قطعه زمین احیاشده تلقی می‌گردد ولو در قطعاتی از آن عملیات احیا انجام نشده و به گفته دیگر، غرس درخت نشده باشد.

از مقررات یادشده، چند نکته برداشت می‌گردد:

نکته نخست: منظور از اراضی میانی، از منظر ریاضی نبوده، بلکه این موضوع به صورت عرفی در نظر گرفته می‌شود. چنانکه ملاک احیا نیز برابر ماده ۱۴۱ قانون مدنی، عرف شناخته شده است. در ماده یادشده می‌خوانیم «مراد از احیای زمین آنست که اراضی موات و مباحه را بوسیله عملیاتی که در عرف آباد کردن محسوب است از قبیل زراعت، درخت کاری، بنا ساختن و غیره قابل استفاده نمایند». عرفی بودن اراضی میانی، از مقرراتی که در آن، قانون‌گذار مصادیق اراضی میانی را بیان کرده نیز قابل برداشت است. برای نمونه، در خصوص احیای یک زمین با غرس درخت (باغ) وجود حداقلی از درختان کافی شمرده شده است. بی‌آنکه، وجود درخت در کل یک قطعه زمین یا دورتادور آن، ضروری برشمرده شود. بنابراین، ممکن است در یک باغ، یک کنج از چهار کنج آن فاقد درخت باشد اما پیرو درختان قسمت‌های دیگر، در زمره مستثنیات قرار گیرد.

نکته دوم: اراضی احیاشده و اراضی میانی آن، باید یک قطعه زمین به شمار آیند ولو دارای مالکین مشاع باشند. وضعیت ثبتی در این خصوص راهنمای مناسبی است. برای نمونه، یک پلاک فرعی ثبتی، یک قطعه زمین به شمار می‌آید. در سوی دیگر، اگر ولو یک مالک دارای دو پلاک ثبتی فرعی ولو در مجاورت هم باشد، دو زمین یادشده از حیث ثبتی و پیرو آن عرفی، دو قطعه زمین تلقی می‌گردند. بر این بنیان بوده که در بند ۱۱ از ماده ۱ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها مقرر شده «در مناطق جنگلی باغ به محلی اطلاق می‌شود که دارای شرایط زیر باشد: الف. حدود آن به نحوی از انحا مشخص و معین شده باشد...».

۲-۴. اراضی پیرامونی (اراضی حریم)

مقصود از اراضی پیرامونی، همان اراضی حریم است که وارونه اراضی میانی است. در ماده ۱۳۶ قانون مدنی در تعریف حریم گفته شده «حریم مقداری از اراضی اطراف ملک و قنات و نهر و امثال آن است که برای کمال انتفاع از آن ضرورت دارد». در ابتدای ماده ۱۳۹ نیز مقرر شده «حریم در حکم ملک صاحب حریم است و تملک و تصرف در آن که منافی باشد با آنچه مقصود از حریم است بدون اذن از طرف مالک صحیح نیست». بنابراین، هنگامی که یک زمینی مورد احیا واقع شده، اراضی پیرامونی آن که در عرف حریم آن است، نیز در زمره مستثنیات خواهد بود هرچند در آن عملیات احیا انجام نشده باشد. در این باره در دو مقررۀ قانونی تصریح به حریم نموده است:

در اصل ۴۵ قانون اساسی مراد می‌گردد که حریم باشد، در زمره مستثنیات به شمار آمده است. در این اصل می‌خوانیم «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رهاشده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نیزارها، بیشه‌های طبیعی، مراتعی که حریم نیست،...» در اختیار حکومت اسلامی است».

در زمینه اراضی وقفی، تبصره ۶ الحاقی مورخ ۱۳۸۰/۱۲/۱۹ به قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه مصوب ۱۳۶۳/۲/۱۰ به حریم اراضی وقفی به‌عنوان بخشی از مستثنیات اشاره نموده است. در تبصره یادشده آمده است که «آن دسته از اراضی و املاک جنگل‌ها و مراتع و اراضی منابع ملی که مشمول ماده ۱ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶/۵/۲۵ و اصلاحات بعدی آن و قانون حفاظت و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی مصوب ۱۳۷۱/۷/۵ قرار گیرد مشمول ماده واحدۀ مذکور نبوده و موقوفه تلقی نمی‌شود مگر در مورد حریم موقوفات و اراضی‌ای که قبل از تاریخ ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ احیا شده باشد».

حریم از یک منظر به حریم ملکی و حریم ارتفاعی و از جهت دیگر، به حریم جمعی و فردی قابل تقسیم است:

در حریم ملکی، صاحب حریم حق مالکیت بر حریم دارد و در حریم ارتفاعی،

حق ارتفاق. ماده ۱۳۹ قانون مدنی که اعلام نموده حریم در حکم ملک صاحب حریم بوده و تملک و تصرف منافی را ممنوع کرده، به هر دو نوع حریم اشاره نموده است: ممنوعیت تملک ناظر بر حریم ملکی بوده و ممنوعیت تصرف منافی در حریم ارتفاقی.^۱ در هر حال، هر دو گونه حریم یادشده در مستثنیات اراضی منابع طبیعی مشاهده می‌شود.

مقصود از حریم فردی، اراضی پیرامون مایملک اشخاص است. برای نمونه، با حفر چاه، احیا در آن قسمت رخ داده است. اما چنان‌که گفته شد دو گونه حریم برای آن در نظر گرفته می‌شود: حریم ملکی به میزانی که پیرامون چاه و برای کمال انتفاع از آن لازم است. حریم ارتفاقی به مفهوم اراضی پیرامونی که دیگران حق حفر چاه در آن اراضی پیرامونی را ندارند. در برابر حریم فردی، حریم جمعی در جایی صدق می‌کند که اراضی پیرامونی برای نیاز جمعی از مردم یک منطقه مانند روستا و شهر در نظر گرفته می‌شود. فقها نیز به حریم روستا اشاره داشته که در اینجا با عنوان حریم جمعی از آن یاد می‌شود (اصفهانی، ۱۴۲۲، ص ۶۵۶؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۶۵؛ خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۲۰۲؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۳۴۵).

باید افزود حریم جمعی، با حریم شهر و روستا مندرج در قانون تعاریف محدوده و حریم شهر، روستا و شهرک و نحوه تعیین آن‌ها مصوب ۱۳۸۴/۱۰/۱۴ متفاوت است. چه، حریم شهر و روستا در قانون مذکور به اراضی بلافصل شهر و روستا گفته شده که نظارت شهرداری یا دهیاری حسب مورد، بر ساخت و ساز و سایر موارد آن، ضرورت دارد.

۴-۲-۱. حریم ملکی

در حریم ملکی، مالک مال غیرمنقول برای کمال انتفاع از مال خود، نیاز به تصرف مالکانه در اراضی پیرامون آن دارد. مشهور فقها در توضیح حریم به طور معمول این نوع حریم را کانون بحث از حریم قرار می‌دهند و به مالکیت صاحب حریم باور دارند و نتیجه گرفته‌اند که بیع استقلالی حریم ممکن بوده و نیز تملک و تصرف حریم مجاز نیست (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۷۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص ۴۰۷؛ نجفی، ۱۴۰۴،

۱. برای مطالعه بیشتر در خصوص حریم ملکی و حریم ارتفاقی نک: (امام‌وردی، ۱۳۹۶).

ج ۳۸، ص ۷؛ قاضی ابن‌براج، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۷؛ مظفر، ۱۳۹۲، ص ۱۲۲؛ طباطبایی حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۱۰۵؛ محقق سبزواری، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۵۵۱). چنان‌که، نوعی از حریم چاه، مقدار زمینی است که برای استقرار تجهیزات، اشخاص و حیوانات مستخرج آب، محل خروج آب، استخر ذخیره آب و لایروبی چاه و ریختن گل‌ولای، ضرورت دارد.^۱

شهید ثانی در مقام استدلال بر نظریه مشهور، گفته که در احیای اراضی لازم نیست کل زمین احیا شود و احیای بخشی از یک قطعه زمین به معنای احیای تمام آن است. بنابراین، احیای زمین به معنای احیای حریم آن نیز تلقی می‌گردد. چنان‌که در ساخت منزل، بنا در قسمتی از آن ساخته می‌شود و حیاط اختصاص یافته به آن فاقد عملیات عمرانی است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص ۴۰۷).

تبصره ۳ ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌ها، از محاط تأسیسات و خانه‌های روستایی^۲ به عنوان یکی از مستثنیات سخن گفته است. مقصود از محاط نیز زمینی است که در عرف به عنوان محوطه و حیاط، برای منازل و تأسیسات در نظر گرفته می‌شود. در منازل شهری، به طور معمول شصت درصد یک زمین خانه و چهل درصد آن حیاط است. اما در منازل روستایی که به طور معمول با تأسیسات نیز همراه بوده‌اند، حیاط مساحتی بیش از قسمت خانه و خود تأسیسات را داشته است. بر همین بنیان بوده که در ماده ۶۳ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع در خصوص مساحت این محوطه‌ها گفته شده «مفاد تبصره ۳ ماده دوم قانون ملی شدن جنگل‌ها شامل اراضی جنگلی و بیشه‌های طبیعی^۳ نیز بوده و مساحت محوطه‌ها و ساختمان‌ها و تأسیسات در منابع ملی شده که تا قبل از تصویب ملی شدن جنگل‌ها احداث شده‌اند تا بیست برابر مساحت زیر بنا محسوب خواهد

۱. «حریم البئر موضع وقوف النازح إذا كان الاستقاء منها باليد و موضع تردد البهيمه و الدولاب و الموضع الذی یجتمع فیہ الماء للزرع أو نحوه و مصبه و مطرح ما یخرج منها من الطین عند الحاجه و نحو ذلک» (خوبی، منهاج الصالحین، ۱۴۱۰، ص ۱۵۳).

۲. علت اختصاص تبصره به اراضی روستایی این است که حیطة اختیارات وزارت کشاورزی و پیرو آن سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری که زیرمجموعه آن بوده، در خصوص اراضی غیرشهری است. این رو، منابع طبیعی فقط در اراضی غیرشهری مصداق دارد.

۳. در تبصره ۳ ماده ۲ قانون ملی شدن جنگل‌ها، تنها به جنگل و مرتع اشاره شده بود. در ماده ۶۳ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، دو مصداق دیگر منابع طبیعی شامل اراضی جنگلی و بیشه نیز به دو مصداق قبلی افزوده شد.

شد.».

یکی از مهم‌ترین نیازهای جمعی یک روستا به‌ویژه در گذشته، مراتع پیرامونی روستا برای چرای دام است. بر این بنیان، قانون‌گذار، در شق ب از بند ۲ ماده ۴ قانون ملی شدن جنگل‌ها مقرر نموده «مراتع غیرمشجری که با توجه به قانون اصلاحات ارضی مصوب سال ۴۰ در سهم اشخاص قرار گرفته... مشمول مقررات این قانون نخواهد بود». در این مقرره، مراتع غیرمشجری که در راستای قانون اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۱/۱۱/۰۶ به اشخاص واگذار شده، از شمول حکم ملی شدن استثنای شده است. ماده ۶۴ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، مساحت مراتع قابل واگذاری را دو برابر اراضی مستثنیات اشخاص به شمار آورده است. در این ماده می‌خوانیم «مساحت مراتع مذکور در بند ب ماده ۴ قانون ملی شدن جنگل‌ها حداکثر تا دو برابر مساحت اراضی مزروعی و آیش و باغات و قلمستان خواهد بود. تبصره) دامداران دهات و مزارع مربوط مجاور موضوع ماده فوق در استفاده از مراتع مازاد با رعایت مقررات و قوانین حق تقدم خواهند داشت».

باید افزود که مراتع یادشده اگر پیش از تاریخ ۱۳۵۴/۴/۲۹ واگذار شده باشند، اشخاص می‌توانستند به صورت مرتع یا غیرمرتع از آن استفاده نمایند و محدودیتی از این جهت نبوده است. اما اگر مراتع یادشده پس از تاریخ موصوف و واگذار شده باشند، تنها استفاده به‌عنوان مرتع از آن مجاز بوده مگر این‌که مجوز تغییر بهره‌برداری از جهاد کشاورزی اخذ شده باشد. در این باره در تبصره ۲ ماده ۵۵ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع الحاقی مصوب ۱۳۵۴/۴/۲۹ می‌خوانیم «از تاریخ تصویب این قانون، مراتعی که در اجرای ماده ۶۴ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع کشور جزء مستثنیات مالکین شناخته می‌شود باید فقط برای تعلیف دام و مورد استفاده قرار بگیرد. تبدیل این قبیل مراتع به‌منظور استفاده دیگر منحصرأ بر اساس طرحی که به تصویب وزارت کشاورزی و منابع طبیعی می‌رسد مجاز خواهد بود. در صورتی که این قبیل مراتع به تشخیص هیئت نظارت مذکور در بند ۳ قانون اصلاح فصل پنجم و پاره‌ای از مواد قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب خردادماه ۱۳۵۴ کلاً یا جزئاً تبدیل شود مراتع مورد بحث به

دولت تعلق خواهد گرفت و طبق نظریه هیئت نظارت فوق سند مالکیت صادر قبلی باطل می‌گردد».

بر بنیاد آنچه نوشته آمد، در صورت وجود مستثنیات اصلی، حریم ملکی آن نیز باید در نظر گرفته شود. مهم‌ترین مصداق حریم ملکی در اراضی فردی، محوطه خانه‌ها و تأسیسات روستایی می‌باشد. مهم‌ترین مصداق در حریم جمعی نیز مراتع پیرامونی یک روستاست.

۴-۲-۲. حریم ارتفاقی

حریم ارتفاقی بخشی از اراضی پیرامون اموال غیرمنقول است که به جهت کمال انتفاع از آن اموال، حق ارتفاق مثبت یا منفی بر آن مقرر می‌شود. تعریف مندرج در ماده ۱۳۶ قانون مدنی شامل این نوع حریم نیز می‌باشد. در حریم ارتفاقی مثبت، صاحب حق مجاز می‌گردد که تصرفاتی را در حریم انجام دهد. اما در حریم ارتفاقی منفی، دیگران از انجام تصرفات منافی در حریم منع می‌شوند. چنان‌که، در مواد ۱۳۷ و ۱۳۸ قانون مدنی برای چاه، قنات و چشمه حریم ارتفاقی منفی در نظر گرفته شده و در ماده ۱۳۹ تصرفات منافی به‌ویژه حفر چاه و قنات جدید در مجاورت آن‌ها ممنوع اعلام شده اما از حریم ارتفاقی مثبت، یاد نشده است.

این‌گونه از حریم در فقه به‌طور اجمالی و در پایان بحث از حریم ملکی از سوی برخی از فقها مطرح شده است. در واقع، برای چاه، قنات و چشمه افزون بر حریم ملکی، حریم دومی نیز در نظر گرفته شده است که تحت مالکیت صاحب حق بر حریم نیست. برخی از فقها در این حریم تنها حفر چاه، قنات و چشمه جدید را منع کرده و تملک و سایر تصرفات را مجاز شمرده‌اند (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸: ۱۴/۱۰۵؛ موسوی خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۵۴؛ خمینی، ۱۳۷۹: ۲/۲۰۰؛ بصری بحرانی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۱۴۷؛ تبریزی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۱۸۳؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶: ۲/۳۴۵). اما پاره‌ای از فقها تمامی تصرفات منافی را ممنوع اعلام کرده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۸، ص ۱۴۱؛ فیاض کابلی، ۱۴۰۱، ص ۱۳۷). به گفته دیگر، در این حریم، تصرفات به دو قسم منافی با حریم و غیرمنافی تقسیم می‌شود. تصرفات منافی ممنوع است، اما تصرفات غیرمنافی و فراتر از آن احیا و

تملك حریم از سوی دیگران مجاز است.^۱ بنابراین، مانعی برای احیای حریم وجود ندارد و اشخاص می‌توانند مادامی که تصرف منافی به شمار نیاید، در آن زارعت یا احداث بنا کرده و آن را به تملک خود در بیاورند (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۱۰۵؛ خوبی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۵۴؛ خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۲۰۰). در هر حال، فقها در دو حکم اتفاق نظر دارند: عدم مالکیت مالک مال دارای حریم بر این نوع حریم و حق منع دیگران از تصرف منافی در آن. بر این بنیان بوده که در بخشی از ماده ۱۳۹ قانون مدنی مقرر شده «حریم در حکم ملک صاحب حریم است و تملک و تصرف در آن که منافی باشد با آنچه مقصود از حریم است بدون اذن از طرف مالک صحیح نیست. بنابراین، کسی نمی‌تواند در حریم چشمه و یا قنات دیگری چاه یا قنات بکند، ولی تصرفاتی که موجب تضرر نشود جائز است».

راه‌های موصلاتی و حق شرب از منابع آبی مانند رودخانه و چشمه^۲ از مصادیق حریم ارتفاقی مثبت بوده و حریم چاه و قنات از جمله موارد حریم ارتفاقی منفی می‌باشد که در مستثنیات تبعی باید مدنظر قرار داشته باشند. به گفته دیگر، پیش از ملی شدن اراضی منابع طبیعی، حقوق ارتفاقی که برای اشخاص در این‌گونه اراضی استقرار یافته، پس از حکم ملی شدن منابع طبیعی نیز هرچند در مقررات منابع طبیعی نیامده، معتبر و باقی است.

نتیجه‌گیری

۱- اراضی منابع طبیعی از زمره مباحات قانون مدنی خارج و در عداد اموال عمومی قرار گرفته است. این‌گونه اراضی، اگر احیا شده باشند از حکم ملی شدن اراضی منابع طبیعی خارج بوده و مستثنیات نام گرفته‌اند. مستثنیاتی که به واسطه احیا و آبادانی از زمره حکم ملی شدن منابع طبیعی، استثنا شده، مستثنیات اصلی

۱. این طرز تلقی را یکی از فقهاء با در نظر گرفتن تقسیم حریم، به روشنی بیان کرده است. ایشان این حریم را افزون بر چاه، قنات و چشمه در مورد حریم روستا نیز صادق دانسته و برای دارندگان حریم، فقط حق اولویت در نظر گرفته است. اما در حریم ملکی قائل به مالکیت مالک مال دارای حریم شده است (اصفهانى، ۱۴۲۲، ص ۶۵۶).

۲. چنان‌که در ماده ۱۵۵ قانون مدنی مقرر شده «هر کس حق دارد از نه‌های مباحه اراضی خود را مشروب کند یا برای زمین و آسیاب و سایر حوائج خود از آن نهر جدا کند».

و مستثنیاتی که به تبع آن‌ها، در زمره مستثنیات قرار گرفته، مستثنیات تبعی نام دارند.

۲- مستثنیات اصلی دارای چهار مصداق بوده که در دو گروه خانه و تأسیسات روستایی از یک سو و زمین زراعی و باغ‌ها در سوی دیگر، قرار می‌گیرند. هرچند تاریخ احیای مورد قبول جهت مستثنیات اصلی، تاریخ تصویب قانون ملی شدن جنگل‌های کشور در ۱۳۴۱/۱۰/۲۷ بوده، اما این تاریخ به ۱۳۶۵/۱۲/۱۶ تغییر یافته است.

۳- مستثنیات تبعی در دو گروه اراضی میانی و اراضی پیرامونی (حریم) قرار می‌گیرند:

اراضی میانی، اراضی‌ای هستند که در آن عملیات آبادانی انجام نشده، اما پیرو آبادانی در قسمت‌های دیگر همان زمین، در زمره مستثنیات قرار گرفته است. از این رو، در احیای یک قطعه زمین، آبادانی تمام آن ضروری نیست.

اراضی پیرامونی و حریم، اراضی‌ای هستند که بیرون از زمین مورد احیا اما پیرامون آن بوده و برای کمال انتفاع در اختیار مالک هستند. صاحب حریم گاه مالکیت بر این اراضی دارد که اگر برای یک یا چند مالک یک قطعه زمین در نظر گرفته شده باشد مانند محوطه‌ها، حریم فردی می‌باشد. اما اگر برای جمعی از مالکین مانند اهالی یک روستا در نظر گرفته شده باشد، مانند مراتع جهت چرای دام، حریم جمعی خواهد بود. گاه صاحب حریم، حق ارتفاق بر حریم دارد مانند حریم ارتفاقی مثبت جهت عبور از راه‌ها و شرب از منابع آبی و حریم ارتفاقی منفی مانند ممنوعیت تصرفات منافی در حریم چاه و قنات.

۴- از آنجا که مستثنیات منابع طبیعی، ویژه منابع طبیعی نبوده و در کلیه اراضی عمومی مانند اراضی موات به مفهوم خاص، اراضی بستر آب‌های عمومی و اراضی ساحلی و مستحدث نیز جریان دارد، بایسته است قانون‌گذار حکمی کلی در قوانین عام مانند قوانین منابع طبیعی وضع نماید. در این راستا، مقرره زیر پیشنهاد می‌گردد:

«اراضی طبیعی شامل اراضی منابع طبیعی، اراضی موات، اراضی بستر و اراضی ساحلی و مستحدث، از تاریخ‌های تعیینی در قوانین مرتبط، ملی و در زمره اموال عمومی و تحت مالکیت جامعه به نمایندگی دولت می‌باشند.

تبصره ۱) در صورت آبادانی و احیای این اراضی تا تاریخ‌های پیش‌گفته، اراضی یادشده از حکم ملی شدن اراضی طبیعی، استثنا بوده و مستثنیات اصلی نام داشته و در مالکیت احیاکننده باقی خواهند ماند.

تبصره ۲) به تبع مستثنیات اصلی، مستثنیات تبعی قرار دارند که شامل مواردی مانند اراضی احیاناًشده یک قطعه زمین، مراتع مورد نیاز یک روستا و محوطه‌های خانه‌ها و تأسیسات بوده و در مالکیت احیاکننده اصلی باقی می‌مانند.

تبصره ۳) حقوق ارتفافی احیاکنندگان، در اراضی طبیعی مانند حق عبور و حق شرب و لزوم عدم تصرفات منافی، نیز همچنان دارای اعتبار خواهد بود.

فهرست منابع

۱. آملی، محمدتقی. (۱۳۸۴). مصباح الهدی فی شرح العروه الوثقی. تهران: مؤلف.
۲. اصغری، عبدالرضا. (۱۳۹۱). بررسی فقهی حقوقی مراتع و جنگل‌های واقع در موقوفات. آموزه‌های فقه مدنی، ۴ (۵)، ص ۵۵-۷۵.
۳. اصفهانی، ابوالحسن. (۱۴۲۲). وسیله النجاه. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۴. امام‌وردی، محمدحسن. (۱۳۹۶). ماهیت‌شناسی حق بر حریم در نظام حقوقی ایران. مجله حقوق خصوصی، ۱۴ (۲)، ۳۶۶-۳۴۷. <https://doi.org/10.22059/jolt.2018.242782.1006428>
۵. انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵). کتاب الخمس. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۶. انگورج، بهزاد. (۱۳۹۴). سیاست و نظارت در منابع طبیعی. تهران: آرون.
۷. بصری بحرانی، زین‌الدین. (۱۴۱۳). کلمه التقوی. قم: اسماعیلیان.
۸. بهجت، محمدتقی. (۱۴۲۳). وسیله النجاه. قم: شفق.
۹. تبریزی، جواد. (۱۴۲۶). منهاج الصالحین. قم: مجمع الإمام المهدي (عج).
۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۴). استفتائات وقف. قم: سازمان چاپ و انتشارات اوقاف.
۱۱. خلیل‌مقدم، کمال‌الدین. (۱۴۰۱). تشخیص اراضی ملی از مستثنیات و نحوه اعتراض اشخاص. مطالعات حقوق، ش ۲۹، ۱۶۵ تا ۱۹۸.
۱۲. خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۹). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۱۳. خوبی، ابوالقاسم. (۱۴۱۰). منهاج الصالحین. قم: مدینه‌العلم.
۱۴. رحیمی، عباس، علوی قزوینی، سیدعلی. (۱۴۰۲). شناسایی مدعی و موضوع دلیل در دعوی اعتراض به تشخیص ملی بودن زمین. تحقیقات حقوقی، ۲۶ (۱۰۱)، ص ۲۱۳ تا ۲۳۶. <https://doi.org/10.48308/jlr.2021.224265.2025>
۱۵. شهید ثانی (۱۴۱۳). مسالک‌الافهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.

۱۶. شهید ثانی. (۱۴۱۰). الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
۱۷. شیخ طوسی. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الإمامیه. تهران: المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه.
۱۸. صافی گلپایگانی، لطف‌الله. (۱۴۱۶). هدایه العباد. قم: دارالقرآن الکریم.
۱۹. طباطبایی حائری، علی. (۱۴۱۸). ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع).
۲۰. طباطبایی یزدی، محمدکاظم. (۱۴۱۵). سؤال و جواب. تهران: مرکز نشر العلوم الإسلامی.
۲۱. فاضل لنکرانی، محمد. (۱۴۲۳). تفصیل الشریعه - الخمس و الأنفال. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
۲۲. فدایی مقدم، عباس؛ نیک‌نژاد، جواد؛ عالم‌زاده، محمد. (۱۴۰۰). بررسی فقهی و حقوقی اثر احیاء اراضی ملی. مطالعات فقهی و فلسفی، ۱۲ (۴۸)، ص ۱-۱۷.
۲۳. فراهانی فرد، سعید. (۱۳۹۵). فقه منابع طبیعی. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۲۴. فیاض کابلی، محمد اسحاق. (۱۴۰۱). الأراضی. قم: دارالکتاب.
۲۵. فیاضی، سید محمد رضا. (۱۳۹۳). بررسی فقهی مالکیت مردم بر ثروت‌های عمومی. تهران: سمت.
۲۶. قاضی ابن‌براج، عبدالعزیز. (۱۴۰۶). المهذب. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۷. کاشف‌الغطاء، هادی. (۱۴۲۳). هدی المتقین إلی شریعه سید المرسلین. نجف اشرف: مؤسسه کاشف‌الغطاء.
۲۸. لطفی، حسن؛ غلامی، یاسر. (۱۳۹۷). تحلیل حقوقی ارکان دعوی اعتراض به تشخیص اراضی ملی. مجله حقوقی دادگستری، ۸۲ (۱۰۱)، ص ۱۴۱ تا ۱۶۵. <https://doi.org/10.22106/jlj.2018.31412>
۲۹. محقق سبزواری. (۱۴۲۳). کفایة الأحکام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۰. محقق کرکی. (۱۴۱۴). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع).
۳۱. مظفر، محمود. (۱۳۹۲). إحياء الأراضی الموات. قاهره: المطبعة العالمیه.
۳۲. مقدس اردبیلی، احمد. (بی‌تا). مجمع الفائده و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۱۶). أنوار الفقاهه، کتاب الخمس و الأنفال. قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (ع).
۳۴. موسوی گلپایگانی، محمد رضا. (۱۴۱۳). هدایه العباد. قم: دارالقرآن الکریم.
۳۵. نجفی، محمد حسن. (بی‌تا). نجاه العباد. تهران: دارالطباعة.
۳۶. نجفی، محمد حسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

References

1. Amoli, Mohammad Taqi. (2005). *Misbah al-Huda fi Sharh al-'Urwah al-Wuthqa* (Vol. 11). Tehran: Mu'allif. [In Arabic]
2. Asghari, 'Abd al-Reza. (2012). Barrasi-ye Feqhi-ye Hoquqi-ye Marate' va Jangal-ha-ye Vaqe' dar Mowqufat [A Jurisprudential-Legal Examination of Pastures and Forests Located in Endowments]. *Āmūzah-hā-ye Fiqh-e Madanī*, 4(5), 55–75. [In Persian]
3. Esfahani, Abolhasan. (2001). *Wasīlat al-Najāh*. Qom: Mu'assasah-ye Tanzīm va Nashr-e Āsār-e Emām Khomeini (ra). [In Arabic]
4. Emamverdi, Mohammad Hasan. (2017). Māhiyat-shenāsi-ye Haqq bar Ḥarīm dar Nizām-e Hoquqi-ye Īrān [The Nature of the Right to Curtilage in the Iranian Legal System]. *Majallah-ye Hoquq-e Khusūṣī*, 14(2), 347–366. [In Persian]
5. Ansari, Morteza. (1994). *Kitāb al-Khums*. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī. [In Arabic]
6. Angoorj, Behzad. (2015). *Sīyāsāt va Nazārat dar Manābe'-e Ṭabī'ī* [Policy and Supervision in Natural Resources]. Tehran: Ārūn. [In Persian]
7. Basri Bahrani, Zayn al-Din. (1992). *Kalimat al-Taqwā* (Vol. 5). Qom: Ismā'īlīyān. [In Arabic]
8. Bahjat, Mohammad Taqi. (2002). *Wasīlat al-Najāh*. Qom: Shafaq. [In Arabic]
9. Tabrizi, Javad. (2005). *Minhāj al-Ṣāliḥīn* (Vol. 2). Qom: Majma' al-Imām al-Mahdī ('aj). [In Arabic]
10. Khamenei, Seyed Ali. (2015). *Esteftā'āt-e Vaqf* [Inquiries on Endowment]. Qom: Sāzmān-e Chāp va Enteshārāt-e Awqāf. [In Persian]
11. Khalil Moghaddam, Kamal al-Din. (2022). Tashkhis-e Arāzi-ye Mellī az Mostathnayāt va Nahveh-ye E'terāz-e Ashkhāṣ [Distinguishing National Lands from Exceptions and the Method of Objection by Individuals]. *Muṭāla'āt-e Hoquq*, 29, 165–198. [In Persian]
12. Khomeini, Ruhollah. (2000). *Tahrīr al-Wasīlah* (Vols. 1–2). Qom: Mu'assasah-ye Maṭbū'āt Dār al-'Ilm. [In Arabic]
13. Khoei, Abolqasem. (1989). *Minhāj al-Ṣāliḥīn* (Vol. 2). Qom: Madīnat al-'Ilm. [In Arabic]
14. Rahimi, 'Abbās, & 'Alawi Qazvini, Seyed 'Ali. (2023). Shenāsāyi-ye Modda'ī va Mawzū'-e Dalīl dar Da'vī-ye E'terāz be Tashkhis-e Mellī Būdan-e Zamīn [Identifying the Claimant and the Subject of Proof in a Lawsuit Objecting to the Determination of Land as National]. *Tahqīqāt-e Hoquqī*, 26(101), 213–236. <https://doi.org/10.48308/jlr.2021.224265.2025> [In Persian]
15. Shahid al-Thani. (1992). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'ī al-Islām* (Vols. 1, 12, 13). Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmīyah. [In Arabic]
16. Shahid al-Thani. (1989). *Al-Rawḍah al-Bahīyah fī Sharḥ al-Lum'ah al-Dimashqīyah* (Vol. 2). Qom: Maktabat al-I'lām al-Islāmī. [In Arabic]
17. Shaykh Tusi. (2008). *Al-Mabsūt fī Fiqh al-Imāmīyah* (Vol. 3). Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyah li-Ihyā' al-Āthār al-Ja'farīyah. [In Arabic]
18. Safi Golpayegani, Lotfollah. (1995). *Hidāyat al-'Ibād* (Vol. 2). Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm. [In Arabic]
19. Tabatabai Ha'eri, 'Ali. (1997). *Riyāḍ al-Masā'il* (Vol. 14). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt ('alayhim al-salām). [In Arabic]
20. Tabatabai Yazdi, Mohammad Kazem. (1994). *Su'āl va Jawāb* [Question and

- Answer]. Tehran: Markaz-e Nashr al-'Ulūm al-Islāmī. [In Arabic]
21. Fazel Lankarani, Mohammad. (2002). *Tafṣīl al-Sharī'ah – Al-Khums wa al-Anfāl*. Qom: Markaz-e Feqhi-ye A'immah Aḥḥār ('alayhim al-salām). [In Arabic]
  22. Fadaei Moghaddam, 'Abbās; Niknejad, Javād; & 'Alamzadeh, Mohammad. (2021). Barrasi-ye Feqhi va Hoquqi-ye Asar-e Ehyā dar Arāzi-ye Mellī [Jurisprudential and Legal Examination of the Effect of Reclamation on National Lands]. *Muṭāla'āt-e Feqhi va Falsafī*, 12(48), 1–17. [In Persian]
  23. Farahani Fard, Sa'id. (2016). *Fiqh-e Manābe'-e Ṭabī'ī* [Jurisprudence of Natural Resources] (2nd ed.). Qom: Markaz-e Bayn al-Milālī-ye Tarjomeh va Nashr-e al-Muṣṭafā. [In Persian]
  24. Fayyaz Kabuli, Mohammad Eshāq. (1980). *Al-Arāḍī*. Qom: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
  25. Fayyazi, Seyed Mohammad-Reza. (2014). *Barrasi-ye Feqhi-ye Mālekīyat-e Mardom bar Servat-hā-ye 'Omūmī* [Jurisprudential Study of Public Ownership of Public Wealth]. Tehran: Samt. [In Persian]
  26. Qadi Ibn Barraḡ, 'Abd al-'Aziz. (1985). *Al-Muhadhdhab* (Vol. 2). Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
  27. Kashif al-Ghita', Hadi. (2002). *Hudā al-Muttaqīm ilā Sharī'at Sayyid al-Mursalīm*. Najaf: Mu'assasat Kāshif al-Ghīṭā'. [In Arabic]
  28. Lotfī, Ḥasan, & Gholami, Yāser. (2018). Taḥlīl-e Hoquqī-ye Arkān-e Da'vī-ye E'terāz be Tashkhis-e Arāzi-ye Mellī [Legal Analysis of the Elements of a Lawsuit Objecting to the Determination of National Lands]. *Majallah-ye Hoquqī-ye Dādgostarī*, 82(101), 141–165. <https://doi.org/10.22106/jlj.2018.31412> [In Persian]
  29. Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Anwār al-Fiqāha – Kitāb al-Khums wa al-Anfāl*. Qom: Madrasah-ye Emām 'Alī Ibn Abī Ṭālib ('alayhi al-salām). [In Arabic]
  30. Muhaqqiq al-Karki. (1993). *Jāmi' al-Maqāṣid fī Sharḥ al-Qawā'id* (Vol. 3). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt ('alayhim al-salām). [In Arabic]
  31. Muhaqqiq Sabzevari. (2002). *Kifāyat al-Aḥkām* (Vols. 1–2). Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
  32. Muqaddas Ardabili, Ahmad. (n.d.). *Majma'al-Fā'idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhḥān* (Vol. 4). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
  33. Muzafar, Mahmud. (2013). *Iḥyā' al-Arāḍī al-Mawāt*. Cairo: Al-Maṭba'ah al-'Ālamīyah. [In Arabic]
  34. Mousavi Golpayegani, Mohammad Reza. (1992). *Hidāyat al-'Ibād* (Vol. 2). Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm. [In Arabic]
  35. Najafī, Mohammad Hasan. (n.d.). *Najāt al-'Ibād*. Tehran: Dār al-Ṭabā'ah. [In Arabic]
  36. Najafī, Mohammad Hasan. (1984). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām* (Vols. 16, 38). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی